

УДК 94 : 504+008

Перга Т. Ю.

ЕКОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА ТА СТАНОВЛЕННЯ ЦІННОСТЕЙ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті досліджуються головні етапи формування екологічної культури. Розглянуто наукові підходи до визначення екологічної культури. З'ясовано зв'язок екологічної культури з екологічними цінностями. Виявлено головні елементи екологічної культури.

Ключові слова: екологічна культура, екологічні цінності, цивілізація.

Перга Т. Ю. Экологическая культура и становление ценностей современного общества. В статье исследуются основные этапы формирования экологической культуры. Рассмотрены научные подходы к определению экологической культуры. Выяснена связь экологической культуры с экологическими ценностями. Выявлены главные элементы экологической культуры.

Ключевые слова: экологическая культура, экологические ценности, цивилизация.

Tetiana Perga. Ecological culture and formation of values of modern society. The article investigates the main stages of formation of the ecological culture. Scientific approaches to the definition of ecological culture are considered. The connection of ecological culture with ecological values is revealed. The main elements of ecological culture are found.

Keywords: ecological culture, ecological values, civilization.

На початку ХХІ ст. екологічні проблеми трансформуються у проблеми виживання людства і потребують осмислення вже не як суто

природоохоронні, а як такі, що забезпечують гармонізацію коеволюції людини і природи. Їх гострота актуалізує формування нового типу культури, яка базується на екологічних цінностях і поступово перетворюється на наскрізний вимір розвитку сучасної цивілізації. Це обумовлює зростання інтересу дослідників до різних аспектів екологічної культури.

Дослідження проблем, пов'язаних з екологічною культурою, упродовж останнього десятиліття стали предметом наукового аналізу низки дослідників. У наукових працях Р. Гарковенко, Є. Гіурсова, А. Горелова, Л. Когана, Д. Ліхачова, Є. Маркаряна, Л. Сидоренко та інших екологічна культура розглядається як цілісне утворення суспільно-історичної практики. Ціннісні та етичні аспекти системи «природа-суспільство» є предметом досліджень В. Гесле, Г. Йонаса, В. Кутирєва, М. Мойсеєва, А. Печчеї, В. Поттера, І. Фролова, А. Швейцера, Б. Юдіна та ін. Історичні аспекти становлення шкали екологічних цінностей містяться в публікаціях таких авторів, як І. Абрамова, Г. Алі-Мурзаєв, І. Герасимов, В. Кабо, Г. Ключарев, Л. Коган, П. Козловські, В. Кутирев, Г. Матюшин, В. Межуєв, М. Мойсеєв, О. Назаретян, О. Назарова, О. Павленко та ін. Зв'язок екологічної культури з формуванням екологічної свідомості проаналізували Р. Біджієва, О. Валітова, С. Дерябо, Т. Іванова, Т. Казначеева, О. Захлебний, І. Зверев, І. Суравегіна та ін. Проблеми екологічної освіти та екологічного виховання як складових екологічної культури розробляються такими науковцями, як О. Валітова, П. Глинські, Дж. Геллап, Р. Денлап, Т. Іванова, Дж. Файблеман, В. Павлов, В. Сафронов, Т. Гардашук, Ф. Гіренко, М. Кисельов, В. Крисаченко, М. Галєєва, Є. Плеханов, М. Тарасенко, М. Хроменков. Однак недостатньо вивченими є історичні аспекти формування екологічної культури та її зв'язок з новими цінностями сучасної цивілізації. У цій статті ми маємо намір заповнити існуючу наукову прогалину.

Для виконання цього завдання, перш за все, розглянемо головні наукові підходи до визначення поняття «екологічна культура». У найбільш загальному вигляді цим терміном позначають певний тип ставлення людства до довкілля, який розглядається під різними кутами зору. В «Енциклопедії сучасної України» дається кілька визначень екологічної культури, зокрема як «напрямую людської діяльності та мислення, від якого істотним чином залежать природне існування сучасної цивілізації, її сталий розвиток, сукупність певних дій, технологій освоєння людиною природи, які забезпечують рівновагу в

системі «людина–довкілля»; як теоретичної галузі знань про місце людини в біосфері як істоти діяльної, організуючої її структурні та функціональні блоки; як однієї з форм культури, здатності людини відчувати буття світу, пристосовувати його до себе» [1]. Є. Гірусов характеризує екологічну культуру як продовження й розвиток загальної культури, що виражає характер і новий рівень відносин між суспільством і природою. Дослідник вважає, що вона по-різному проявляється в системі духовних цінностей, соціальних інститутах, у всіх видах людської діяльності, безпосередньо пов'язаних з пізнанням, освоєнням і перетворенням природи» [2, с. 146]. На думку Б. Ліхачова, екологічна культура може розглядатися як органічна єдність екологічно розвиненої свідомості, емоційно-психічних станів і науково обґрунтованої вольової утилітарно-практичної діяльності [3, с. 8-9]. Як зазначають В. Крисаченко і М. Хилько, «екологічна культура є цілепокладаючою діяльністю людини (включаючи і наслідки такої діяльності), спрямованою на організацію і трансформацію природного світу (об'єктів та процесів) відповідно до власних потреб і намірів» [4, с. 212]. Схожі визначення екологічної культури зустрічаються у розробках Р. Александрова, М. Дежнікова, В. Кобилянського, М. Мойсеєва, В. Павлова, В. Панова, Г. Риженкова та ін.

Ці, на перший погляд, різнопланові дефініції мають спільні засадничі ідеї, що дозволяє виділити два важливих аспекти екологічної культури – перший стосується особистості людини, її сприйняття довкілля, відповідних ментальних та ціннісних установок; другий унаочнений у різних практиках відношення до навколишнього середовища. Причини та актуальність формування екологічної культури в контексті сучасних викликів та екологічних проблем сформульовані В. Пановим наступним чином: «...воно (людство) або нічого не змінює, і в цьому випадку загине, або ж негайно змінює свій світогляд, спосіб взаємодії з природою і шукає шляхи до гармонійного спільного розвитку – коеволюції» [5, с. 23].

В. Соловйов вказує на тристороннє ставлення людини до природи: страждальне підпорядкування їй у тому вигляді, в якому вона існує, тривала боротьба з нею, підкорення її і використання в якості байдужого знаряддя й утвердження її ідеального стану – того, який вона має набути у процесі взаємодії з людиною. Безумовно, нормальним і остаточним, підкреслює дослідник, слід визнати тільки третє, позитивне ставлення, в якому людина користується своєю перевагою над природою не тільки для свого, але і для її – природи – піднесення [6, с. 16].

Деталізуючи цю тезу, І. Сафонов виділяє перший, пасивний, доцивілізаційний тип екологічної культури, коли особистість ще не була суб'єктом екологічної культури, адже на той час людина була невіддільна від племені. Водночас вже тоді цей вид екологічної культури мав свої етичні принципи, хоча і не до кінця усвідомлені людьми [6, с. 41]. Дослідження археологів свідчать, що вже в цей час у землеробстві деяких народів були поширені різні природоохоронні практики, пов'язані як з релігійними віруваннями, так і з накопиченням емпіричних знань про протікання природних процесів (виверження вулканів, розливи річок, посухи, місячні затемнення). Ми вважаємо, що цей період, хронологічні рамки якого охоплюють період енеоліту та раннього залізного віку, доцільно розглядати як перший етап формування екологічної культури.

Показовим прикладом у цьому відношенні є стародавня Індія. У давнину на її території існували священні гаї, площа яких охоплювала приблизно 6% території півострова Індостан. Полювання та заготівля лісу у них заборонялися; натомість дозволялося вирощувати лише різні лікарські рослини, збирати сухі гілки й займатися бортництвом. Цілісний рослинний покрив допомагав зменшити ерозію ґрунту і запобігти спустеленню. Священні гаї перебували під захистом племінних союзів або храмових громад.

Ще однією поширеною екологічною практикою землекористування у стародавній Індії, що свідчить про існування певних етичних принципів відношення до природних ресурсів, є надання деяким деревам і рослинам божественних властивостей. Індуїсти поклонялися їм, вірячи, що це принесе удачу. Вічнозелені дерева вважалися символами вічного життя. Найбільш відомими прикладами священних дерев є сандалове дерево, бутленут, пальма, ялівець, чампа, лотос, тюльяс, баньян, піпул, білва. Наприклад, різновид базиліка Тулса, який росте на піщаному ґрунті, вважається символом дружини Бога Вішну. Загалом більше ста рослин і дерев мають в Індії сакральне значення.

Захисту багатьох біологічних видів від знищення сприяв культ деяких тварин, які вважаються індусами священними. Зокрема, це стосується тигра, кобри, слона, мавпи, леопарда та ін. Найбільш шанованою твариною в Індії вважалася корова, вбивство якої вважалася одним з найстрашніших злочинів. Культ змії нараховує в Південній Азії більше п'яти тисяч років. Його коріння сягає в глибокі пласти доарійської культури. Так, в переказах Кашміру є згадки про те, що рептилії панували над долиною, коли вона ще була безмежним болотом. Пізніше буддійська міфологія стала приписувати змії порятунок Будди.

У багатьох частинах Індії існує нагапанчамі – індуїстське свято, під час якого віруючі поклоняються живим зміям або їх зображенням.

Розвиваючи вказану вище думку І. Сафонова про етапи формування екологічної культури, можна виділити другий етап, коли особистість перетворилась на її суб'єкт. Відповідно його доречно назвати цивілізаційним. Однак хронологічні рамки цього етапу є предметом наукового дискурсу. Якщо покласти в основу такої періодизації критерій свідомої/несвідомої діяльності людини щодо перетворення довкілля (маємо на увазі природоохоронну діяльність), то нижню хронологічну межу другого етапу доцільно віднести до другої половини ХІХ ст., коли у деяких країнах світу, наприклад у США, почав зароджуватися громадський рух за охорону природних ресурсів і були здійснені перші заходи в цій царині. Однак серед науковців відсутній консенсус щодо періоду зародження державної екологічної політики (а відповідно – і екологічної свідомості) у різних країнах. Багато фахівців вважають, що це відбулось лише у 1960-1970-х рр., коли у США та Європі стали очевидними негативні наслідки таких екологічних проблем, як кислотні дощі, забруднення повітря, водного шару і ґрунтів. Якщо дотримуватися цієї точки зору, то початок цивілізаційного етапу формування екологічної культури доцільно віднести до останньої третини ХХ ст.

Аналізуючи особливості формування екологічної культури, підкреслимо її зв'язок з етнічним компонентом. Зокрема, Л. Юрченко доводить, що екологічна культура формується в процесі коеволюції етносів та екосистем, унаслідок чого її засади та вимоги опредмечуються не лише в певних речах і технологіях, а й стають набутокм свідомості та ментальності людини [7, с. 230-232], тобто передаються від покоління до покоління. Як зазначає дослідниця, етнос і оточуюче середовище в усі часи становили собою єдину етно-екологічну систему. Кожен етнос виступає носієм певних цінностей, своєрідних культурних та психічних ознак, мови, духовності, матеріальної культури, популяційно-расових особливостей тощо. Тому зруйнування автентичного для якогось етносу довкілля чи переселення його в інші умови призводить не лише до нарощення стану дискомфорту, порушень генетико-фізіологічних параметрів популяції, а й до зміни ціннісних установок відношення до оточуючого середовища. Певним підтвердженням цієї тези може слугувати доля корінних народів, наприклад, Північної і Південної Америки, Австралії, яких колонізатори виселили з історичних місць проживання і переселили в резервації. О. Козачук зазначає, що суспільна організація корінного

населення Північної Америки до появи європейців була заснована на принципах матріархату, а земля, яка використовувалась для збиральництва, полювання та примітивного господарства, була територією існування племені, а не власністю конкретних осіб [8, с. 247]. Очевидно, що дослідник має на увазі відмінні цінності та практики відношення до довкілля, які почали поширювати колонізатори і які невдовзі привели до зникнення багатьох видів флори і фауни та появи перших екологічних проблем. Відповідно тубільне населення або почало «вестернізуватися» та сприймати відверто споживацький стиль відношення до природних ресурсів, або «замикалось» у резерваціях, прагнучи у процесі адаптації до нових місць проживання зберегти існуючі традиції і практики.

Для оцінки ролі та місця екологічної культури в житті сучасного суспільства охарактеризуємо його головні цінності. На наш погляд, важливе місце серед них займають екологічні цінності, формування яких обумовлено загостренням у ХХ ст. багатьох екологічних проблем. Поняття екологічної цінності, власне як і самих екологічних цінностей, ще перебуває на стадії розробки, і наразі існують різні підходи до розв'язання цієї наукової проблеми. Беручи до уваги той факт, що екологічній цінності притаманні ті ж самі риси й особливості, які властиві будь-якій цінності, можна стверджувати, що цінність є матеріальним чи іншим реальним значущим для суб'єкта явищем дійсності (наприклад, чисте повітря, чиста вода, середовище, що оточує помешкання) і, водночас, явищем свідомості суб'єкта, що відображає його зацікавлене відношення до певної ситуації (мається на увазі відношення до довкілля). Можна стверджувати, що екологічні цінності є новими цінностями сучасного суспільства і їх формування є важливою умовою генези екологічної культури, зокрема її цивілізаційного етапу. Його особливістю є формування таких головних елементів екологічної культури, як екологічна свідомість, екологічна освіта, екологічне мислення та екологічна етика.

В останні роки в багатьох розвинених країнах відбулася екологізація моральної свідомості, змінилися ціннісні орієнтації; була створена така система цінностей, в яку увійшли як соціальні, так і природні елементи. Природа в цьому випадку отримала статус самостійної цінності в силу її унікальності та неповторності.

Ціннісне осмислення природи означає нерозривну єдність людини і суспільства з природою. Людина і суспільство виступають як елементи єдиної системи «природа – суспільство», поза якої їх існування неможливо; однак при цьому інтереси природи висуваються на перший

план, отримують пріоритет над інтересами суспільства, включаються в сферу моралі. При такому підході природа в новій системі моральних цінностей виступає як мета, а не як засіб, що прямо пов'язано з новим розумінням сутності людини як природної істоти. Постає також питання про моральне відношення людини до природи, про особливості цього відношення, про розширення сфери дії традиційних, звичних форм моральної регуляції (норм, принципів, цінностей, ідеалів тощо) [9, с. 48-49].

За визначенням С. Дерябо та В. Ясвіна, екологічна свідомість є сукупністю уявлень про взаємозв'язки у системі «людина – природа» в самій природі, існуючого ставлення до природи, а також відповідних стратегій взаємодії з нею. Екологічна свідомість – це вищий рівень психічного відображення природного, штучного і соціального середовища та свого внутрішнього світу; рефлексія місця та ролі людини в екологічному світі, а також саморегуляція цього відображення [10, с. 345]. Вона виступає регулятором екологічної діяльності, оптимізує взаємовідносини у системі «природа – суспільство». Інструментом формування такого цілісного системного утворення, як екологічна свідомість, є екологічні цінності, історично обумовлені форми зацікавлено-діяльного ставлення суб'єктів до об'єктів природи. Активізація екологічної свідомості відбувається під час формування екологічного світогляду. Ці реалії та процеси складають інтелектуальне поле пошуку нових базових цінностей людського співжиття і світопорядку.

Науковці С. Дерябо, І. Зверєва, Д. Ліхачов, В. Павлов, В. Панов, П. Риженков, Г. Шагун та В. Ясвін переконані, що проблема формування нового типу екологічної свідомості потребує нової парадигми екологічної освіти, під якою зазвичай розуміють цілеспрямовано організований, плановий і системний процес засвоєння екологічних знань, умінь і навичок. Автори зазначають, що суттєвим компонентом екологічної свідомості є інтелектуальна діяльність, яка гарантує гуманну і науково-обґрунтовану взаємодію з природою [3, с. 20; 9, с. 54].

Складовою екологічної освіти є екологічне мислення, яке вимагає відмови від егоїстичних споживчих установок, орієнтованих на вузькогрупові егоїстичні інтереси, егоцентричного підходу до довкілля, без урахування інтересів майбутніх поколінь. Навпаки, сучасне екологічне мислення має бути демократичним, ґрунтуватися на загальнолюдських цінностях, орієнтованих на перспективу розвитку людства, а не на сьогоднішній корисливий інтерес [11, с. 271]. Хоча

рівень екологічного мислення в різних країнах світу відрізняється, можна з упевненістю стверджувати, що в масовій свідомості екологічний стиль мислення впевнено закріпився і перетворився на його органічну складову. На це вказує поширення екоорієнтованих практик повсякденного життя, наприклад, використання у побуті енергоефективних технологій, сортування сміття тощо.

Велику роль у цьому відіграє екологічна етика. Вона створює певні моральні застереження у суспільстві, що забороняють певні дії стосовно природи; передбачає критичне тестування природоохоронних заходів на її людські, насамперед духовні виміри; виступає свого роду інструментом для з'ясування абсолютно нових, на перший погляд незрозумілих і непередбачуваних, екологічних ситуацій. Хоча проблема етичного ставлення до природи, моральні проблеми взаємозв'язку людини і природи, відношення до тварин простежуються у працях таких відомих філософів, як Піфагор, Геракліт, Сенека, А. Блаженний, І. Кант, багатьох інших й у релігійних концепціях, спрямованих на вирішення глобальних проблем людства, її засновниками вважаються вчені ХХ ст. – О. Леопольд та А. Швейцер. Особлива роль у формуванні екологічних цінностей, а відповідно – і екологічної культури – належить концепції «етики благоговіння перед життям» А. Швейцера. Суть етики благоговіння перед життям полягає в тому, що людина, завдаючи шкоди будь-якому іншому життю, усвідомлює це і постійно порівнює, наскільки виправданим це є. Вона передбачає також постійний внутрішній конфлікт, в основі якого лежить благоговіння перед своїм і будь-яким іншим життям і, як результат, виникає неминучість вибору між етичним і необхідним. На наш погляд, саме цінність людського життя виступає основою, фундаментальною цінністю, яка обумовлює формування екологічних цінностей сучасної цивілізації, а відповідно – й екологічної культури.

Як зазначають вищезгадані автори, саме практична діяльність збагачує її учасників безпосередніми знаннями про навколишнє середовище. Соціально-екологічний досвід, набутий у процесі цієї діяльності, дозволяє співвіднести їх із реальністю, обдумати і відчуті ті факти, які відомі з літературних джерел, і тим самим сприяє перетворенню таких знань у переконання. Водночас практична діяльність є засобом перевірки рівня екологічної свідомості.

Отже, на початку ХХІ ст. екологічна культура постає як важлива умова виживання сучасної цивілізації та збереження людини як біологічного виду. Її генеза свідчить про поступовий перехід до свідомої цілеспрямованої діяльності щодо збереження рівноваги

біосфери, збалансування потреб людства з її ресурсами. Для прискорення її формування необхідно активізувати весь потенціал культури, провести радикальну, гуманістичну переорієнтацію всієї системи її цінностей, розвивати екологічну етику, свідомість, мислення і освіту.

Використані джерела та література:

1. Екологічна культура [Електронний ресурс] // Енциклопедія сучасної України (сайт). URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=18680
2. Гирусов Э. В. Экологическое сознание как условие оптимизации общества и природы // Философские проблемы глобальной экологии. Москва : Знание, 1983. С. 145-153.
3. Лихачев Д. С. Экология культуры // Альманах Всероссийского общества охраны памятников истории и культуры. 1980. № 2. С. 7-21.
4. Крисаченко В. С., Хилько М. І. Екологія. Культура. Політика: Концептуальні засади сучасного розвитку. К. : Знання України, 2002. 598 с.
5. Панов В. И. Введение в экологическую психологию: Учеб. пособие. Часть 1. Москва : Изд-во МНЭПУ, 2001. 144 с.
6. Ситаров В. А., Пустовойтов В. В. Социальная экология: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. М. : Издательский центр «Академия», 2000. 280 с.
7. Юрченко Л. І. Екологічні цінності в структурі екологічної свідомості й екологічної культури // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць. 2009. Вип. 78. С. 229-237.
8. Козачук О. О. Еволюція політики США щодо індіанців у 1776-1924 рр. // Панорама політологічних студій. 2013. Вип.10. С. 247-257.
9. Морозова Л. П., Бондарчук А. О., Варук Ю. С. Роль екологічних цінностей у формуванні екологічної культури особистості // Young Scientist. 2017. № 11 (51). С. 46-50.
10. Дерябо С. Д., Ясвин В. А. Экологическая педагогика и психология. Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. 436 с.
11. Єрмоленко А. М. Соціальна етика та екологія. Гідність людини – шанування природи: монографія. К. : Лібра, 2010. 416 с.